

ΜΟΝΟΓΟΝΕΪΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ Ή ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΑΓΙΔΑ;

Αθηνά Καραπιπέρη*

Περίληψη

Η αύξηση του αριθμού των μονογονεϊκών οικογενειών είναι μια από τις πιο ορατές και έντονες δημογραφικές τάσεις τα τελευταία είκοσι με τριάντα χρόνια σε παγκόσμια κλίμακα. Οι μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών και τα παιδιά τους έχουν γίνει το επίκεντρο του ενδιαφέροντος της κοινωνικής πολιτικής καθώς συσχετίζονται με καταστάσεις που δημιουργούν έντονη κοινωνική ανησυχία και κατηγορούνται ως αιτία κοινωνικής παθογένειας.

Στόχος αυτής της μελέτης είναι να δείξει πως παρόλο που οι μονογονεϊκές οικογένειες βρίσκονται σε δυσμενή κοινωνικοοικονομική κατάσταση, δεν αποδεικνύεται ότι αυτό συμβαίνει εξαιτίας της σύνθεσης της οικογένειας, αλλά ότι έχουν εγκλωβιστεί μέσα σε συνθήκες φτώχειας (poverty trap) από όπου δεν μπορούν εύκολα να διαφύγουν και να αλλάξουν την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση αναζητώντας εργασία.

Εισαγωγή

Οι αλλαγές στη σύνθεση της οικογένειας θέτουν νέες προκλήσεις στην κοινωνική πολιτική. Μία από αυτές τις αλλαγές είναι η θεαματική αύξηση του ποσοστού των μονογονεϊκών οικογενειών παγκοσμίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η προσέγγιση της πολιτείας στο φαινόμενο αυτό και ειδικά η σχέση του φαινομένου με τις εκάστοτε κοινωνικές πολιτικές ποικίλει σημαντικά με το πέρασμα του χρόνου και από χώρα σε χώρα.

Συγκεκριμένα η πολιτεία αμφιπαλαντεύτηκε ανάμεσα στην αντιμετώπιση των αρχηγών των μονογονεϊκών οικογενειών ως εργαζομένων που φέρουν την ευθύνη να συντηρούν και τα λοιπά μέλη της οικογένειάς τους και την αποδοχή της ευθύνης της πολιτείας για επιδόματα κοινωνικής πρόνοιας (Lewis, 1986. Lewis, 1998a).

Στα μέσα του εικοστού αιώνα, τα περισσότερα κράτη άρχισαν να ενστερνίζονται ιδέες για τον θεσμό της οικογένειας που βασίζονταν στην άποψη πως ο άνδρας-σύζυγος όφειλε να εργαστεί και να συντηρήσει την οικογένειά του, ενώ η γυναίκα-σύζυγος θα αναλάμβανε αμισθί την ευθύνη της φροντίδας των τέκνων (Land, 1980. Lewis, 1992). Αυτό είναι το μοντέλο του άνδρα κουβαλητή (male breadwinner model) κατά το οποίο η σύζυγος αποκλείεται από την αγορά εργασίας παραμένοντας εξαρτημένη από τον σύζυγο και χωρίς καμία βοήθεια από το κράτος. Σύμφωνα με αυτή τη λογική οι μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών θα μπορούσαν να θεωρηθούν είτε ως εργαζόμενες αναμένοντας να εκπληρώσουν το ρόλο του κουβαλητή οι ίδιες, είτε ως μητέρες και συνεπώς το κράτος θα όφειλε να αποφασίσει πόσο και κάτω από

* Κοινωνική λειτουργός, ΜΑ.

ποιες προϋποθέσεις θα αναπλήρωνε το ρόλο του κουβαλητή το ίδιο (Kiernan *et al*, 1998). Συνεπώς το πρόβλημα των μονογονεϊκών οικογενειών ορίζεται αρχικά σε σχέση με το κόστος της οικονομικής τους συντήρησης.

Επιπλέον οι μονογονεϊκές οικογένειες θεωρήθηκαν ως ένας από τους βασικούς παράγοντες που θα οδηγούσαν στην κατάρρευση της κοινωνίας και στη δημιουργία μιας κατώτερης τάξης ανθρώπων, καθώς εκφράστηκαν φόβοι για την κοινωνικοποίηση των παιδιών που προέρχονται από μονογονεϊκές οικογένειες αναφορικά με το χαμηλό επίπεδο εκπαιδευτικής επιτυχίας, την εύρεση εργασίας και το αυξανόμενο ποσοστό εγκληματικότητας (Ford and Millar, 1998). Ειδικότερα οι μονογονεϊκές οικογένειες θεωρήθηκαν συνώνυμο της φτώχειας, καθώς ο αυξανόμενος αριθμός αυτών των οικογενειών συνδέθηκε με αυξανόμενο εθνικό δείκτη φτώχειας (Macdermatt *et al*, 1998. Ford and Millar, 1998). Το φαινόμενο λοιπόν των μονογονεϊκών οικογενειών συσχετίστηκε με καταστάσεις που επιφέρουν άμεσα και μακροχρόνια αρνητικά επακόλουθα και συνεπώς κατηγορήθηκαν ως αιτία κοινωνικής παθογένειας (Murray, 1990. Utting *et al*, 1993).

Εν συντομία τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες μπορούν να οριστούν με πολλούς τρόπους (οικονομικό κόστος, φτώχεια, εγκληματικότητα κτλ) κάθε ένας εκ των οποίων απαιτεί διαφορετικό ή διαφορετικούς τρόπους αντιμετώπισης, που δεν αποκλείεται να έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους.

Το άρθρο αυτό επιδιώκει να διευρύνει τη γνώση και να διευκρινίσει αν οι μονογονεϊκές οικογένειες συνιστούν κοινωνική απειλή, συγκρίνοντας την κοινωνική πολιτική για την αντιμετώπιση του φαινομένου αυτού τριών κρατών: Μ. Βρετανίας, Γερμανίας, και Σουηδίας. Ο βασικός στόχος και η αξία αυτής της σύγκρισης κρατών (cross-national comparison) είναι να γίνει καλύτερα κατανοητό το φαινόμενο αντλώντας γνώση από την εμπειρία εφαρμοσμένων πρακτικών κοινωνικής πολιτικής και υπογραμμίζοντας εναλλακτικές προσεγγίσεις. Συνεπώς το τυπικά *Συντηρητικό* Καθεστώς Πρόνοιας της Γερμανίας και το *Σολαιοδημοκρατικό Καθεστώς Πρόνοιας της Σουηδίας* θα συγκριθούν με το *Φιλελεύθερο* Καθεστώς Πρόνοιας της Μ. Βρετανίας.¹

Συγκριτική μελέτη

Η συγκριτική μελέτη Εθνικών Μοντέλων Κοινωνικής Πρόνοιας μπορεί να συμβάλει στην ανάδειξη αξιολογών συμπερασμάτων ως προς τις προτεραιότητες, τις παρεμβάσεις, τη συμμετοχή των χρηστών στην οργάνωση και λειτουργία των υπηρεσιών, ενώ χρήσιμα συμπεράσματα μπορούν να διεξαχθούν με τον εντοπισμό εναλλακτικών μέτρων και πολιτικών. Κατ'επέκταση η μελέτη αυτή οδηγεί και σε ένα άλλο σημαντικό επακόλουθο που είναι η πληρέστερη κατανόηση των Μοντέλων Κοινωνικής Πρόνοιας για τον εντοπισμό και την ανάδειξη αντιπροσωπευτικών εθνικών παρεμβάσεων και τη χρησιμοποίησή τους σε ένα ευρύτερο παγκόσμιο πλαίσιο.

1. Ο όρος «καθεστώς πρόνοιας» αναφέρεται στην τυπολογία των κρατών πρόνοιας και παραπέμπει στο έργο του Esping - Andersen, G. (1991): *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Polity Press), στο οποίο εκείνος καθιέρωσε τον όρο καθεστώτα πρόνοιας (welfare regimes), προχωρώντας και στην τυπολογία των κρατών πρόνοιας με αναφορά σε συντηρητικά, σοσιαλιστικά και φιλελεύθερα καθεστώτα πρόνοιας.

Συγκρίνοντας λοιπόν τις διαφορετικές κοινωνικές πολιτικές και αναγνωρίζοντας τη διαφορετική θέση που κατέχουν σε αυτές οι μόνες μητέρες (είτε ως νοικοκυρές που φέρουν την ευθύνη της ανατροφής των παιδιών τους, είτε ως εργαζόμενες, είτε ακόμα και ως ένας συνδυασμός αυτών των δύο), θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να εξεταστεί και ο βαθμός στον οποίο κάθε Εθνική Κοινωνική Πολιτική μπορεί να εξαλείψει τα προβλήματα που αντιμετωπίζει αυτή η ομάδα (χαμηλό κοινωνικοοικονομικό και μορφωτικό επίπεδο, προβλήματα υγείας, άσχημες συνθήκες κατοικίας κτλ.).

Στη Μ. Βρετανία το φαινόμενο των μονογονεϊκών οικογενειών διχάζεται ανάμεσα σε δύο οπτικές. Σύμφωνα με τη μία οι μονογονεϊκές οικογένειες θεωρούνται ως μια απειλή για την κοινωνία, ηθικά και οικονομικά, καθώς αποτελούν μέλη μιας κατώτερης τάξης ανθρώπων, ενώ σύμφωνα με την άλλη οπτική οι μονογονεϊκές οικογένειες θεωρούνται κοινωνικό πρόβλημα, πρόκειται δηλαδή για άτομα που θέλουν να εργαστούν αλλά εξωτερικοί παράγοντες τους εμποδίζουν. Κατά το *Φιλελεύθερο* λοιπόν μοντέλο της Μ. Βρετανίας το κράτος προσπαθεί να μειώσει την οικονομική εξάρτηση των οικογενειών αυτών από το ίδιο, προβάλλοντας την είσοδό τους στην αγορά εργασίας ως τη μοναδική λύση στα προβλήματά τους. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη ότι η Γερμανία χαρακτηρίζεται από ένα καθαρά *Συντηρητικό* Καθεστώς Πρόνοιας, κατά το οποίο οι μονογονεϊκές οικογένειες αναμένεται να παραμείνουν σπίτι αναλαμβάνοντας την ανατροφή των παιδιών τους, έως ότου φτάσουν μια ορισμένη ηλικία, οπότε και να ενταχθούν στο ενεργό εργατικό δυναμικό και η Σουηδία από ένα *Σοσιαλδημοκρατικό* Καθεστώς που αναγνωρίζει τις μόνες μητέρες ως αυτόνομους πολίτες και εργαζόμενους, μπορούν να διεξαχθούν συμπεράσματα και να γίνει πιο κατανοητή η θέση τους, οι συνθήκες ζωής, οι ευκαιρίες και τα εμπόδια που συναντούν.

1. Μεγάλη Βρετανία

1.1. Στόχοι και πολιτικές προτεραιότητες στη Μ. Βρετανία

Στη Μ. Βρετανία δεν υπάρχει Οικογενειακή Πολιτική. Δεν υπάρχουν ξεκάθαροι εθνικοί στόχοι σχετικά με την οικογένεια, καθώς δεν υπάρχει αντίστοιχο Υπουργείο ή Διεύθυνση. Συνεπώς, η πολιτική που αφορά στην προστασία της οικογένειας και του παιδιού κατακερματίζεται στα διάφορα Υπουργικά Τμήματα.

Όσον αφορά στις μονογονεϊκές οικογένειες για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν παρουσιάστηκε καμία αλλαγή στη φύση και τον στόχο της κοινωνικής πολιτικής προς αυτή την ομάδα. Συγκεκριμένα, πέρασαν πάνω από 10 χρόνια από τη δημοσίευση της Έκθεσης του *Finer* (1974) για τις μονογονεϊκές οικογένειες στην οποία δινόταν έμφαση στην ανάγκη να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της φτώχειας που τις χαρακτήριζε και μόλις το 1986 με τη μεταρρύθμιση του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης, οι μονογονεϊκές οικογένειες έλαβαν ένα επιπλέον οικονομικό βοήθημα σε αναγνώριση των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν (Lewis, 1998a).

Αλλά στο τέλος τις δεκαετίες του '80 ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών αυξήθηκε ραγδαία με αποτέλεσμα να θεωρηθούν ως μία ομάδα δυσανάλογα εξαρτημένη από τα κρατικά επιδόματα. Το γεγονός αυτό τράβηξε την προσοχή της κυβέρνησης και οδήγησε στην κατάργηση του επιπρόσθετου οικονομικού βοηθήματος και την αντικτάστασή του με πολιτικές που έδιναν μεγαλύτερη έμφαση στην αυτοσυντήρηση (Department of Social Security, 1995).

Βασικός στόχος της κοινωνικής πολιτικής στη Μ. Βρετανία είναι η μείωση των προβλημάτων που σχετίζονται με την ανάπτυξη των μονογονεϊκών οικογενειών τόσο βραχυπρόθεσμα με την υποστήριξη των οικογενειών αυτών για την κάλυψη των έκτακτων αναγκών τους, όσο και μακροπρόθεσμα με τη μείωση του αριθμού μονογονεϊκών οικογενειών προωθώντας μέτρα όπως η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση για τον περιορισμό της εφηβικής εγκυμοσύνης, ενώ δεν λείπουν τα οικονομικά κίνητρα με τη μορφή οικογενειακών επιδομάτων που προσφέρονταν σε τυπικές μορφές οικογένειας. Έτσι, παρόλο που ο Bradshaw *et al* (1996) θεωρούν τη Βρετανική κυβερνητική πολιτική σε αυτόν τον τομέα «ουδέτερη», είναι εμφανές πως μερικοί τύποι οικογένειας ευνοούνται περισσότερο από άλλους καθώς τα επιδόματα είναι έτσι κατανομημένα που δεν μπορεί παρά να αντικατοπτρίζουν πολιτικές προτεραιότητες και ιδεολογίες (Ford and Millar, 1998).

Ουσιαστικά αναγνωρίζονται τρεις πηγές από τις οποίες οι μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών μπορούν να λάβουν οικονομική βοήθεια: α) δημόσια βοήθεια από το κράτος με τη μορφή επιδόματος, β) βοήθεια από τους πατέρες των παιδιών τους και γ) από τα έσοδα της ίδιας τους της εργασίας (Duncan and Edwards, 1999). Στο ξεκίνημα όμως της δεκαετίας του '90 στη Μ. Βρετανία παρατηρείται μια σημαντική μετατόπιση στην ισορροπία των τριών αυτών πηγών με μείωση της δημόσιας βοήθειας και έμφαση στις άλλες δύο. Συγκεκριμένα στο Διάταγμα με τον τίτλο «Children come first» (1990), η Κυβέρνηση υποστήριξε πως στρέφοντας τις μόνες μητέρες στην απασχόληση θα αποτελούσαν κατάλληλα γονικά πρότυπα για τα παιδιά τους καθώς θα τους δίδασκαν μια πιο "υγιή" στάση απέναντι στην εργασία και την αυτονομία" (Department of Social Security, 1990, p.41).

Ενώ ένα χρόνο αργότερα (1991), ο νόμος για την Προστασία των παιδιών (Child Support Act) επιχειρούσε να δεσμεύσει τους πατέρες να στηρίζουν τα βιολογικά τους παιδιά. Πρόκειται για ένα νόμο-κλειδί στην ενίσχυση της παραδοσιακής μορφής οικογένειας όπου οι μητέρες φροντίζουν την οικογένεια, ενώ οι πατέρες-σύζυγοι την συντηρούν. Επιπλέον, με τον νόμο αυτό επιδιώχτηκε να δοθεί έμφαση στη γονική ευθύνη. Οι άνδρες λοιπόν όφειλαν να λάβουν πλήρη ευθύνη των πράξεών τους και να αναλάβουν την οικονομική συντήρηση των οικογενειών τους ακόμα και αν δεν ζούσαν μαζί, απαλλάσσοντας το Κράτος από την οικονομική επιβάρυνση (Duncan and Edwards, 1999). Ωστόσο ο νόμος αυτός έγινε αποδέκτης πολύκροτης κριτικής (Bradshaw and Millar, 1991· Clarke *et al*, 1993) καθώς δεν επέφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Στην προσπάθειά της λοιπόν η Βρετανική Κυβέρνηση να περιορίσει την ευθύνη του κράτους, ανακοίνωσε ότι μετά τον Απρίλιο του 1998 δεν θα γινόταν δεκτό κανένα αίτημα για ένταξη στα επιδόματα μονογονεϊκών οικογενειών, στρέφοντας και πάλι την προσοχή στην εργασία, ως μοναδική πηγή επαρκούς εισοδήματος (Lewis, 1998b). Επιπλέον, το 1996, το Υπουργείο Κοινωνικής Ασφάλισης ανακοίνωσε μια νέα πρωτοβουλία προκειμένου να βοηθήσει τις μητέρες να ενταχθούν στην αγορά εργασίας, που είναι γνωστή ως «New Deal for Lone Parents». Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να πούμε πως στο φιλελεύθερο καθεστώς της Μ. Βρετανίας η κοινωνική πολιτική για τις μονογονεϊκές οικογένειες είχε και έχει ένα διπλό στόχο. Επιδιώκει αφενός την μείωση του αριθμού των μονογονεϊκών οικογενειών και αφετέρου τη μείωση της οικονομικής τους ευπάθειας, με την προώθηση στην αγορά εργασίας. Βεβαίως σε μια φιλελεύθερη κοινωνία είναι εξαιρετικά δύσκολο να ελεγχθεί η συζυγική και αναπαραγωγική συμπεριφορά, ενώ η έμφαση στην απασχόληση μπορεί να αντιτίθεται στον ρόλο της μητρικής φροντίδας.

1.2 Παραδείγματα εφαρμοσμένης πολιτικής

Όπως είδαμε, η Κοινωνική Πολιτική στη Μ. Βρετανία αναφορικά με τις μονογονεϊκές οικογένειες στοχεύει στην αναδιαμόρφωση και προσαρμογή της Κοινωνικής Πρόνοιας στην αγορά εργασίας. Συγκεκριμένα τα προγράμματα που δημιουργήθηκαν για αυτό το σκοπό, ήταν μέτρα για να καταστήσουν την εργασία *πιθανή, εφικτή και βασική πηγή εσόδων* για τις οικογένειες (Millar and Rowlingson, 2001).

Ένα πρόγραμμα-κλειδί προς αυτή την κατεύθυνση είναι το New Deal for Lone Parents, το οποίο ενθάρρυνε ενεργά τους γονείς μονογονεϊκών οικογενειών να αναζητήσουν εργασία και πρόσφερε συμβουλευτική και υποστήριξη προκειμένου να το επιτύχουν. Η πρώτη φάση του προγράμματος άρχισε τον Ιούλιο του 1997 πιλοτικά σε οκτώ περιοχές της χώρας. Στη δεύτερη φάση, από τον Απρίλιο του 1998, το πρόγραμμα επεκτάθηκε στους αιτούντες για ένταξη στα επιδόματα μονογονεϊκών οικογενειών σε εθνικό επίπεδο, ενώ στην τρίτη φάση, από τον Οκτώβριο του 1998, συμπεριλήφθηκαν οι γονείς που ήδη λάμβαναν επιδόματα. Το σχέδιο δράσης απευθυνόταν σε αυτούς που είχαν παιδιά σχολικής ηλικίας (5 ετών και άνω) και οι οποίοι μπορούσαν να ενταχθούν στο πρόγραμμα, εφόσον το επιθυμούσαν, κατόπιν συνεντεύξεως (Millar, 2000).

Η συμμετοχή τους στο πρόγραμμα, τους έδινε τη δυνατότητα συνεργασίας με έναν «Προσωπικό Σύμβουλο», ο οποίος τους ενημέρωνε και τους συμβούλευε σε θέματα εργασίας, επιδομάτων, εκπαίδευσης και παιδικής φροντίδας. Σκοπός της συνεργασίας με τον Προσωπικό Σύμβουλο ήταν η δημιουργία ατομικού σχεδίου δράσης προκειμένου να ενταχθούν στην αγορά εργασίας, ενώ θέτονταν και βραχυπρόθεσμοι στόχοι όπως η επιμόρφωση για την ανάπτυξη δεξιοτήτων. Οι σύμβουλοι, όχι μόνο ήταν απαραίτητο να γνωρίζουν κενές θέσεις εργασίας και τα σχετικά επιδόματα αλλά είχαν πρόσβαση και σε χρηματικά ποσά, τα οποία θα βοηθούσαν τις μητέρες να καλύψουν τα έξοδα φροντίδας των παιδιών τους κατά το χρονικό διάστημα που παρακολουθούσαν εκπαιδευτικά προγράμματα ή παρευρίσκονταν σε συνευξείς (Millar, 2000· Hales *et al*, 2000a).

Σύμφωνα με επίσημες πηγές μέχρι τον Αύγουστο του 2000, 178.000 μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών πήραν μέρος σε μία τουλάχιστον συνέντευξη και 60.000 βρήκαν εργασία, ενώ 15.000 εντάχθηκαν σε εκπαιδευτικά προγράμματα (Department of Education and Employment, 2000). Ωστόσο, η συμβολή του όλου προγράμματος στην εργασιακή κατάσταση των συμμετεχόντων θα μπορούσε να υπολογιστεί λαμβάνοντας υπόψη το τι θα συνέβαινε εν απουσία του προγράμματος. Και πράγματι αυτό αποτέλεσε τον στόχο της αξιολόγησης της πιλοτικής φάσης. Ειδικότερα, οι οκτώ περιοχές εφαρμογής του προγράμματος, επιλεγμένες έτσι ώστε να αντιπροσωπεύουν υψηλό, μεσαίο και χαμηλό ποσοστό ανεργίας, συγκρίθηκαν με περιοχές αντίστοιχων χαρακτηριστικών, προκειμένου να διαπιστωθεί το κόστος και η αποτελεσματικότητα του μέτρου (Finch *et al*, 1999· Hales *et al*, 2000a· Hales *et al*, 2000b).

Η αξιολόγηση του προγράμματος έδειξε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των ανθρώπων που συμμετείχε στο πρόγραμμα είχε τόσο θετικά όσο και αρνητικά κίνητρα. Τα θετικά κίνητρα συμπεριλάμβαναν το ενδιαφέρον για εργασία, επιμόρφωση, πληροφόρηση αναφορικά με πάσης φύσεως βοήθεια που δικαιούνταν να λάβουν καθώς και τα οικονομικά οφέλη της εργασίας, ενώ τα αρνητικά κίνητρα συνίσταντο στη λανθασμένη αντίληψη πως δεν ήταν επιλέξιμη, αλλά υποχρεωτική η συμμετοχή τους στο πρόγραμμα και ότι θα στερούνταν το επίδομα αρνούμε-

νοι να παραστούν στις συνεντεύξεις (Millar, 2000· Hasluck *et al.*, 2000). Επίσης κατά την αξιολόγηση διαπιστώθηκε ότι το ποσοστό των μπτέρων που λάμβαναν το επίδομα μειώθηκε ραγδαία στις οκτώ πιλοτικές περιοχές (Hales *et al.*, 2000b).

Η πρώτη αξιολόγηση σε εθνικό επίπεδο βασίστηκε σε 309 συνεντεύξεις και επιβεβαίωσε τα συμπεράσματα από το πιλοτικό πρόγραμμα (Hamblin, 2000). Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι οι συμμετέχοντες ήταν σε μεγάλο ποσοστό ικανοποιημένοι από το πρόγραμμα και τη συνεργασία τους με τον προσωπικό σύμβουλο (Hamblin, 2000), ωστόσο συνάντησαν σημαντικά εμπόδια στην προσπάθεια ευρέσεως εργασίας. Η έλλειψη επαρκούς επιπέδου βασικών δεξιοτήτων, προβλήματα υγείας, έλλειψη κατάλληλων θέσεων εργασίας κτλ. είναι μερικά από τα εμπόδια, ενώ η μεγάλη διαφορά μεταξύ των ποσοστών απασχόλησης γυναικών και ανδρών, καθώς και η διαφορά όσον αφορά τις αμοιβές αποτέλεσαν τα πιο σημαντικά εμπόδια που επιδεινώνονταν από την έλλειψη εγκαταστάσεων και προσφοράς παιδικής φροντίδας (Millar, 2000· Hales *et al.*, 2000b).

Συνεπώς μια πολιτική που στοχεύει να εντάξει τις μπτέρες μονογονεϊκών οικογενειών στην αγορά εργασίας, σε πάσης φύσεως εργασία χωρίς να στοχεύει στη μεγιστοποίηση των δεξιοτήτων τους για καλύτερες ποιοτικά και μισθολογικά θέσεις εργασίας, ουσιαστικά οδηγεί τους εργαζόμενους αυτούς σε φτώχεια.

Συνοψίζοντας, το New Deal for Lone Parents θα μπορούσε να αποτελέσει μια σημαντική πολιτική πρωτοβουλία που εντάσσει τις μπτέρες μονογονεϊκών οικογενειών σε καθεστώς ενεργητικής εργασιακής πολιτικής και αναγνωρίζει την ανάγκη για ανάπτυξη σύνθετων μορφών υποστήριξης προκειμένου να καλυφθούν οι ιδιαίτερες ανάγκες τους. Ωστόσο, δεν διασφαλίζει την εργασία των μπτέρων, καθώς οι επιδοτήσεις και τα άλλα οικονομικά κίνητρα εργοδοτών είναι λιγότερα συγκριτικά με αυτά που προσφέρονται για άλλες ομάδες πληθυσμού.

2. Γερμανία

Στη Γερμανία ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών έχει διπλασιαστεί τις δύο τελευταίες δεκαετίες και η πλειοψηφία (86,3%) είναι μόνες μπτέρες (Klett-Davies, 1997), οι οποίες παρατηρούμε ότι εργάζονται σε μεγαλύτερο ποσοστό απ' όπ οι παντρεμένες, παρά το γεγονός ότι έρχονται αντιμέτωπες με πολυσήμαντα εμπόδια, και σε αντίθεση με πολλές άλλες Ευρωπαϊκές χώρες (Department of Social Security, 2000· Roll, 1992).

Οι μονογονεϊκές οικογένειες στη Γερμανία δεν αποτελούν ένα ξεχωριστό θέμα ή στόχο της κοινωνικής πολιτικής, αλλά έχουν ενσωματωθεί στην ευρύτερη οικογενειακή πολιτική και ευνοούνται από μέτρα που έχουν σχεδιαστεί ανεξάρτητα από τις ιδιαίτερες ανάγκες τους (Ostner, 1997). Συνεπώς, αν και οι μόνες μπτέρες θεωρούνται κοινωνικό πρόβλημα, η προστασία και οι παροχές που λαμβάνουν δεν είναι αρκετές και ανάλογες των αναγκών τους.

Ειδικότερα, η πολιτική είναι τέτοια που ωθεί τις γυναίκες να μην εργάζονται αλλά να μένουν με τα παιδιά τους και να αναλαμβάνουν προσωπικά τη φροντίδα και ανατροφή τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της πολιτικής είναι η γονική άδεια τριών ετών που χορηγείται στις μπτέρες και οι μη επαρκείς υποδομές παιδικής φροντίδας (Ruspini, 1999· Ostner, 1997). Έμφαση δίνεται στη γονική ευθύνη και δέσμευση για τη φροντίδα των παιδιών, βασισμένη στην αρχή του «συμφέροντος των παιδιών» (children's interest) (Ostner, 1997). Η νομική αυτή υποχρέωση της οικογένειας αφορά όχι μόνο τον φυσικό πατέρα ή σύζυγο αλλά και την πατρική οικογένεια της μπτέρας. Αν ο πατέρας των παιδιών δεν είναι ικανός να φροντίζει και

να συντηρεί τα παιδιά του, τότε οι γονείς της μητέρας οφείλουν να πάρουν την ευθύνη αυτή πριν φτάσουν στο Κράτος για βοήθεια (Roll, 1992). Συνεπώς, ένα άλλο χαρακτηριστικό της πολιτικής που εφαρμόζεται στη Γερμανία είναι η έμφαση που δίνεται στον θεσμό της οικογένειας ως φορέα παροχής πρόνοιας.

Επιπρόσθετα, η κοινωνική ασφάλεια καλύπτει τις γυναίκες στη βάση της οικογενειακής τους κατάστασης, που σημαίνει ότι οι γυναίκες αντλούν τα δικαιώματά τους σε μεγάλο ποσοστό από τα δικαιώματα των συζύγων τους. Κατ' αυτήν την έννοια το γερμανικό σύστημα βασίζεται σε δύο αρχές: Πρώτον, ότι ο άνδρας είναι ο κουβαλητής και το εισόδημά του είναι επαρκές ώστε να εξασφαλίζει το «ευ ζην» της οικογένειας και δεύτερον, ότι αυτό το εισόδημα μοιράζεται ισότιμα στα μέλη της οικογένειας.

Όπως τόνισε ο Hobson (1994), το Κράτος Πρόνοιας της Γερμανίας «καθιστά τις μόνες μητέρες σε ένα υπολειμματικό καθεστώς καθώς δεν είναι ούτε σύζυγοι εργαζόμενων ανδρών ούτε άνδρες κουβαλητές» (σελ. 182). Αξιοσημείωτο είναι πως παρόλο που οι περισσότερες μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών εργάζονται, σημαντικό ποσοστό από αυτές τις εργαζόμενες μητέρες και τα παιδιά τους ζουν σε συνθήκες φτώχειας (Duncan and Edwards, 1999). Αυτή η διαπίστωση είναι ιδιαίτερα χρήσιμη καθώς φωτίζει τη σχέση ανάμεσα στη φτώχεια και την αμειβόμενη εργασία, τη στιγμή που η είσοδος των μητέρων μονογονεϊκών οικογενειών στην αγορά εργασίας θεωρείται ως η μοναδική λύση στο πρόβλημα της φτώχειας και των λοιπών αναγκών τους.

3. Σουηδία

Στη Σουηδία, παρόλο που ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών επίσης αυξήθηκε ραγδαία τις δύο τελευταίες δεκαετίες (Hobson and Takahashi, 1997), ωστόσο οι μόνες μητέρες δεν αποτέλεσαν ομάδα στόχου στις πολιτικές προτεραιότητες. Οι μονογονεϊκές οικογένειες στη χώρα αυτή θεωρούνται απλά ως μία άλλη μορφή οικογένειας που λαμβάνει κοινωνική φροντίδα όπως οποιαδήποτε άλλη μορφή οικογένειας (Bjornberg, 1997) χωρίς τη δημιουργία ειδικών προγραμμάτων και παροχών προς αυτήν την ομάδα.

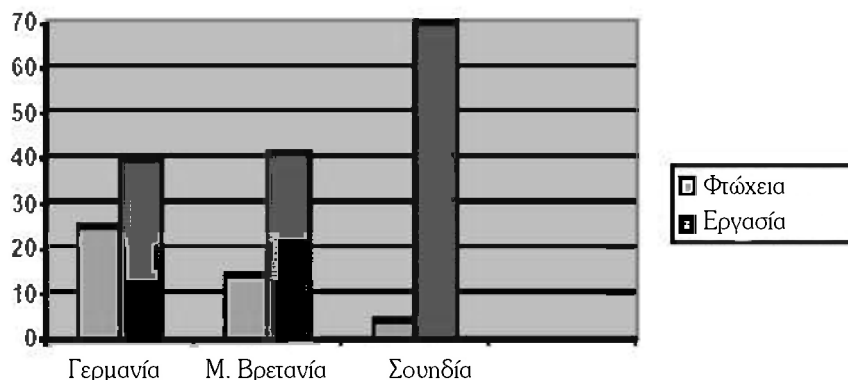
Όσοσο προτεραιότητα δίνεται στα παιδιά των μόνων μητέρων όσον αφορά τη δημόσια φροντίδα και τις παροχές, γεγονός που αφ' ενός επιτρέπει στις μητέρες μονογονεϊκών οικογενειών να φροντίσουν την οικογένειά τους και αφ' ετέρου στα παιδιά να λαμβάνουν τα κοινωνικά και εκπαιδευτικά εφόδια που χρειάζονται (Duncan and Edwards, 1999). Ενσωματώνονται δηλαδή σε ένα καθολικό σύστημα παροχών που αντιμετωπίζει ισότιμα όλες τις μητέρες ανεξάρτητα από το αν είναι έγγαμες ή όχι.

Βασική αρχή της Κοινωνικής Πολιτικής στην Σουηδία απέναντι στις μονογονεϊκές οικογένειες ήταν και είναι η ενσωμάτωσή τους στο εργασιακό καθεστώς που αναπτύχθηκε και εφαρμόζεται για όλους τους εργαζόμενους γονείς. Για το λόγο αυτό, αποτελεί κοινή πεποίθηση πως οι μόνες μητέρες δεν διαφέρουν από τις άλλες μητέρες όσον αφορά τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Και πράγματι, η Σουηδία σημειώνει σημαντικά υψηλά ποσοστά εργαζόμενων, έγγαμων και μόνων μητέρων, 34% και 69% αντίστοιχα (Bradshaw *et al*, 1996). Οι μονογονεϊκές οικογένειες μάλιστα εμφανίζουν μια σχετικά καλή οικονομική κατάσταση, χωρίς σημαντικές διαφορές συγκριτικά με τις έγγαμες (Lewis, 1997).

Όπως τόνισε ο Gustaffson (1990), το Σύστημα Κοινωνικής Πρόνοιας στην Σουηδία ενθαρρύνει τις γυναίκες να ενταχθούν στο ενεργό εργασιακό δυναμικό της χώρας, συνδυάζοντας την εργασία με τη φροντίδα της οικογένειας, λόγω των προγραμμάτων γονικής άδειας, του

συστήματος φορολογίας, της παροχής δημόσιας ολοήμερης παιδικής φροντίδας και της πολιτικής που προωθεί την ισότητα ανάμεσα στις γυναίκες και τους άνδρες στην αγορά εργασίας (θέσεις εργασίας, μισθοδοσία κτλ). Επιπρόσθετα, οι βιολογικοί πατέρες οφείλουν να φροντίζουν τα παιδιά τους αλλά σε περίπτωση που αυτό δεν γίνεται επαρκώς τότε το ίδιο το Κράτος αναλαμβάνει την ευθύνη, κάτι που συνηθίζεται παρόλο το σχετικά υψηλό επίπεδο εργαζόμενων μόνων μητέρων (Hobson and Takahashi, 1997· Wong *et al*, 1993). Συνεπώς το ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες στην Σουηδία παρουσιάζονται να είναι σε ευνοϊκότερη κοινωνικοοικονομική κατάσταση, αυτό είναι αποτέλεσμα συνδυασμού υψηλού ποσοστού εργασίας με υψηλό επίπεδο παροχών από το Κράτος Πρόνοιας.

Από το ακόλουθο σχήμα που συγκρίνει τους δείκτες φτώχειας και εργασίας στα τρία κράτη, είναι σαφές ότι υπερτερεί το μοντέλο της Σουηδίας με υψηλά επίπεδα εργασίας και χαμηλά επίπεδα φτώχειας.

Σχήμα: Σύγκριση δεικτών φτώχειας και εργασίας (Τα δεδομένα του σχήματος είναι από: Lewis, 1997 και Bradshaw *et al*, 1996)

Εξετάσαμε το Καθεστώς Πρόνοιας στη Γερμανία και τη Σουηδία όσον αφορά τις μονογονεϊκές οικογένειες, το πώς αντιμετωπίζονται, ποια είναι η κατάστασή τους, η συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και πώς ενσωματώνονται στις εκάστοτε πολιτικές και διαπιστώσαμε μέσα από αυτήν τη σύγκριση ότι και στις δύο χώρες οι μόνες μητέρες είναι πιο πιθανό να εργάζονται αλλά για διαφορετικούς λόγους. Στη Γερμανία *ωθούνται* στην εργασία λόγω έλλειψης εναλλακτικών λύσεων, ενώ στην Σουηδία *εισέρχονται* χάρις στα θετικά μέτρα και τη βοήθεια που λαμβάνουν. Συγκρίνοντας δε τα ποσοστά εργασίας σε αυτές τις χώρες με τα ποσοστά φτώχειας αντίστοιχα (βλέπε σχήμα), θα διαπιστώσουμε ότι η πολιτική υπόθεση πως «η εργασία είναι η μόνη λύση» δεν επαληθεύεται. Και τούτο διότι, στη Γερμανία ένας σημαντικός αριθμός εργαζομένων και μη μητέρων ζουν σε κατάσταση φτώχειας, ενώ στην Σουηδία ακόμα και η μειοψηφία μόνων μητέρων που δεν εργάζεται κατά πολύ διαφεύγει από συνθήκες φτώχειας. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως η εργασία από μόνη της δεν αποτελεί λύση στο πρόβλημα. Η φύση της εργασίας, ο μισθός, το ωράριο, οι παροχές παιδικής φροντίδας, οι γονικές άδειες αποδεικνύονται εξίσου σημαντικά προκειμένου να συνδυαστεί ο ρόλος της μητέρας με το ρόλο της εργαζόμενης και να ξεπεραστούν εμπόδια που έχουν τη ρίζα τους στους συγκρουόμενους αυτούς ρόλους.

Συμπέρασμα

Στη Βρετανία παρουσιάστηκε μια σημαντική αλλαγή στην πολιτική που αφορούσε τις μόνες μπτέρες. Η παρούσα Κυβέρνηση (Εργατικοί) παρόλο που εξακολουθεί να πιστεύει πως ο γάμος είναι η ιδανική μορφή οικογένειας καθώς η παρουσία και των δύο γονέων είναι το καλύτερο για τα παιδιά, δεν αποστρέφεται των μονογονεϊκών οικογενειών (Duncan and Edwards, 1999). Συνδυάζοντας την άποψη του "κοινωνικού προβλήματος" και "της κοινωνικής απειλής" για τις μονογονεϊκές οικογένειες στοχεύει στη μείωση των προβλημάτων που σχετίζονται με αυτή τη μορφή οικογένειας στρέφοντας την προσοχή της στην εργασία ως την κύρια πηγή εισοδήματος. Ειδικότερα, το "welfare-to-work" έχει γίνει διπλός πολιτικός στόχος καθώς επιδιώκεται αφενός η καθιέρωση της εργασίας ως ηθική υποχρέωση και αφετέρου η μείωση της εξάρτησης από το Κράτος Πρόνοιας. Η ώθηση όμως προς την εργασία επιτρέπει πράγματι την έξοδο από καταστάσεις φτώχειας και οικονομικής εξάρτησης από το Κράτος; Σε μία οικονομία όπου οι μισθοί είναι χαμηλοί, οι εργασίες ασταθείς και οι δεξιότητες μειωμένες κάθε άλλο παρά επιτυγχάνεται η έξοδος από τη φτώχεια. Συνεπώς αυτό που χρειάζονται οι μόνες μπτέρες είναι κατάλληλες εργασίες προσαρμοσμένες στις ιδιαίτερες ανάγκες τους, καθώς επίσης έμφαση θα πρέπει να δοθεί στην επιμόρφωση και εκπαίδευσή τους για την ανάπτυξη δεξιοτήτων και γνώσεων. Η εκπαίδευση άλλωστε διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στη μείωση της φτώχειας καθώς επιτρέπει στα άτομα όχι μόνο να βρουν εργασία αλλά να επιδιώξουν εργασίες με αυξημένο εισόδημα και καλύτερης ποιότητας εργασιακές συνθήκες.

Πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα διεξήχθησαν από τη συγκριτική μελέτη όσον αφορά τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες των μονογονεϊκών οικογενειών καθώς έχουν καλύτερο εισόδημα και ζουν σε καλύτερες συνθήκες σε χώρες όπως η Σουηδία, όπου μπορούν να συνδυάσουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας με υψηλά επίπεδα υποστήριξης από το Κράτος. Ενσωματώνονται σε πολιτικές καθολικού χαρακτήρα με έμφαση στην ισότητα αντιμετώπιση ανεξάρτητα από τη μορφή της οικογένειας. Μια τέτοια πολιτική δεν θα μπορούσε να μην έχει επίδραση στην προώθηση της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων στον τομέα της εργασίας. Παρόλο όμως που οι μόνες μπτέρες τείνουν να ζουν οικονομικά καλύτερα όπου οι δείκτες συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας είναι υψηλοί, η εργασία δεν αποτελεί τη μοναδική λύση αλλά μέρος αυτής.

Ένα από τα σημαντικότερα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες για την εισοδό τους στην αγορά εργασίας είναι η έλλειψη επαρκούς δημόσιας παιδικής φροντίδας. Η παροχή παιδικής φροντίδας όχι μόνο επιτρέπει στις μπτέρες να εργαστούν αλλά βοηθάει αυτές και τα παιδιά τους και με άλλους τρόπους. Αποτελεί ένα φορέα κοινωνικοποίησης, ένα σημείο κοινωνικής επαφής που συντελεί στο να μην νιώθουν κοινωνικά απομονωμένοι και να έχουν περισσότερο έλεγχο της ζωής τους. Ωστόσο, υπάρχουν και μπτέρες που υποστηρίζουν τη σημαντικότητα και την αξία την προσωπικής ενασχόλησής τους με την ανατροφή και φροντίδα των παιδιών τους. Συνεπώς οι πολιτικές που στοχεύουν στην ώθηση όλων των μόνων μπτέρων στην εργασία δεν μπορεί παρά να είναι ανεπαρκείς και καταπιεστικές. Χρειάζεται περισσότερη ευαισθησία και σεβασμός στις απόψεις και τα ηθικά πιστεύω των μονογονεϊκών οικογενειών όσον αφορά τη φροντίδα των παιδιών τους και τον ρόλο που οι ίδιες επιθυμούν να διαδραματίσουν. Ενώ οι πολιτικές θα πρέπει να συμμερίζονται και να σέβονται τις ανάγκες των ίδιων των παιδιών, οι οποίες μπορεί να διαφέρουν ανάλογα με τη χώρα και την κοινωνική ομάδα στις οποίες ανήκουν.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από αυτήν τη μελέτη είναι πως παρόλο που οι μονογονεϊκές οικογένειες τείνουν να υστερούν κοινωνικο-οικονομικά δεν αποδεικνύεται ότι αυτό συμβαίνει επειδή είναι μέλη μια διαφορετικής μορφής οικογένειας. Μάλλον έχουν εγκλωβιστεί σε μια παγίδα φτώχειας από την οποία δεν μπορούν εύκολα να βγουν. Επιπλέον δεν αποδεικνύεται ότι οι μόνες μητέρες και τα παιδιά του έχουν διαφορετική συμπεριφορά και ηθικό κώδικα από την υπόλοιπη κοινωνία. Είναι σημαντικό λοιπόν να απομακρύνουμε αυτήν την αρνητική εικόνα που θέλει τις μονογονεϊκές οικογένειες να αποτελούν κοινωνικό και ηθικό πρόβλημα.

Βιβλιογραφία

- Bjornberg, U. (1997), "Single mothers in Sweden: Supported Workers who Mother" in Duncan S. and Edwards R., *Single Mothers in an International Context: Mothers or Workers?* London: UCL Press pp. 241-268
- Bradshaw, J. (1998), "Lone parents" in Alcock, P., Erskine, A. and May, M., *The Student's Companion to Social Policy*, U.K. and U.S.A.: Blackwell Publisher, pp.263-269
- Bradshaw, J. and Millar, J. (1991), *Lone Parent Families in the U.K.*, London: HMSO
- Bradshaw, J., Kennedy, S., Kilkey, M., Hutton, S., Corden, A., Eardley, T., Holmes, H. and Neale, J. (1996), *Policy and Employment of Lone Parents in 20 Countries. The European Union Report*, Social Policy Research Unit, University of York
- Clarke, K., Craig, G. and Gledinning, C. (1993), *Children Come First? The Child Support Act and Lone Parent Families*, London: Barnardos/Children's Society
- Department of Education and Employment (2000), *New Deal for Lone Parents: Statistical First Release*, London: DofEE
- Department of Social Security (1990), *Children Come First*, London: HMSO
- Department of Social Security (1995), *Social Security Departmental Report*, London: HMSO
- Department of Social Security (2000), "Fact Sheets on Social Security. Lone Parents". Available at: http://www.dss.gov.uk/publications/dss/2000/fsheets/lone_parent.htm Accessed on: 25th March 2002
- Duncan, S. and Edwards, R. (1999), *Lone Mothers, Paid Work and Gendered Moral Rationalities*, London: Macmillan Press
- Finch, H., Oconor, W., Millar, J., Hales, J., Shaw, A. & Roth, W. (1999), *New Deal for Lone Parents: Learning from the Prototype Areas*, London: Department of Social Security, Research report no. 92
- Finer, M. (1974), *Report of the Committee on One Parent Families*, London:HMSO
- Ford, R. and Millar, J. (1998), Lone Parenthood in the U.K.: Policy Dilemmas and Solutions in Ford, R. and Millar, J., *Private Lives and Public Responses: Lone Parenthood and Future Policy in the U.K.*, Oxford: Policy Studies Institute, pp.1-21
- Gustafsson, S. (1990), "The labour force participation and earnings of lone parents: a review of Swedish policies and institutions with some comparisons to West Germany" in OECD, *Lone Parent Families, Social Policy Studies*, Paris: OECD
- Hales, J., Lessof, C., Roth, W., Gloyer, M., Shaw, A., Barnes, M., Elias, P., Hasluck, C., McKnight, A. & Green, A. (2000a), *Evaluation of the New Deal for Lone Parents: Early*

- lessons from the phase one prototype-synthesis report*, London: Department of Social Security, Research report no. 108
- Hales, J., Roth, W., Barnes, M., Millar, J., Lessof, G., Gloyer, M. & Shaw, A. (2000b), *Evaluation of the New Deal for Lone Parents: early lessons from the phase one prototype-findings of Surrey*, London: Department of Social Security, Research report no. 109
- Hamblin, M. (2000), *A Report on the Lone Parent Client Satisfaction Survey: Part of the evaluation of NDPL phase 3*, Sheffield: Employment Service
- Hasluck, C., McKnight, A. and Elias, P. (2000), *Evaluation of the NDLP: Early Lessons from the Phase one Prototype-Cost, Benefit and Econometric Analysis*, London: Department of Social Security, Research report no. 110
- Hobson, B. (1994), "Solo mothers, social policy regimes and the logics of gender" in Sainsbury, D., *Gendering Welfare States*, London: Sage, pp.170-187
- Hobson, B. and Takahashi, M. (1997), "The parent-worker model: lone mothers in Sweden" in Lewis, J., *Lone Mothers in European Welfare Regimes. Shifting Policy Logics*, London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, pp.121-139
- Kiernan, K., Land, H. and Lewis, J. (1998), *Lone Motherhood in the twentieth-century Britain*, Oxford: Clarendon Press
- Klett-Davies, M. (1997), "Single mothers in Germany: Supported mothers who work" in Duncan, S. and Edwards, R., *Single Mothers in an International Context: Mothers or Workers?* London: UCL Press pp. 179-216
- Lewis, J. (1986), "Lone parent families: politics and economics ", *Journal of Social Policy*, vol.18, pp.595-600
- Lewis, J. (1997), "Lone mothers the British case" in Lewis, J., *Lone Mothers in European Welfare Regimes. Shifting Policy Logics*, London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, pp.50-75
- Lewis, J. (1998a), "Work, welfare and lone mothers", *The Political Quarterly*, vol.1, pp.4-13
- Lewis, J. (1998b), "The problem of lone mother families in the twentieth-century Britain", *Journal of Social Welfare and Family Law*, vol.20, pp.251-283
- Macdemott, T., Garnham, A., and Holtermann, S. (1998), *Real Choices for Lone Parents and their Children*, London: Child Poverty Action Group
- Millar, J. (2000), *Keeping Track of Welfare Reform: the New Deal Programs*, York: the Joseph Rowntree Foundation
- Millar, J. and Rowlingson, K. (2001), *Lone Parents, Employment and Social Policy. Cross-national Comparisons*, Bristol: The Policy Press
- Murray, C. (1990), *The Emerging British Underclass*, London: I.E.A.
- Ostner, I. (1997), "Lone mothers in Germany before and after unification" in Lewis, J. *Lone Mothers in European Welfare Regimes. Shifting Policy Logics*, London & Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers pp. 21-49
- Roll, J. (1992), *Lone Parent Families in the European Community. A Report to the European Community*, Brussels: Commission of the European Communities Equal Opportunities Unit

- Ruspini, E. (1999), *Lone Mothers and Poverty in Italy, Germany and Great Britain. Evidence from Panel Data*, Working paper of the Institute for Social and Economic Research No.99-10, Colchester: University of Essex
- Utting, D., Bright, J. and Henricson, C. (1993), *Crime and the Family: Improving Child-rearing and Preventing Delinquency*, London: Family Policy Studies Centre
- Wong, Y. L., Garfinkel, I. And Maclanahan, S. (1993), "Single-mother families in eight countries; economic status and social policy" *Social Service Review*, vol. 67, pp. 177-197